

ΚΥΡΙΕ ΕΛΕΗΣΟΝ «Η ΚΑΠΕΤΑΝΙΑΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑ»

Σπάνια ένας λατρευτικός χώρος συνδέθηκε τόσο πολύ με τους ανθρώπους που ζουν κοντά του και επηρέασε τόσο έντονα τη στάση και τον τρόπο της ζωής τους, όσο ο ιερός ναός της Καπετανιανής Παναγιάς. Η επιρροή αυτή δεν περιορίστηκε στο στενό περιβάλλον των Αστερουσίων Ορέων όπου βρίσκεται, αλλά ξεπέρασε τα στενά όρια της Κρήτης, η δε τεράστια συμβολή του μπορεί να εντοπιστεί στα εξής:

- Στη διάδοση του μοναχισμού και του ασκητισμού.
- Στη διαμόρφωση του οργανωμένου κοινοβιακού μοναχισμού.
- Στη γέννηση της «νοεράς προσευχής» που θα οδηγήσει στο πανορθόδοξο πνευματικό κίνημα του μοναχισμού και στην άνθηση της νηπτικής μυστικής θεολογίας.
- Στη μεγάλη εθνική και εκκλησιαστική δράση των αντιρρητών θεολόγων.
- Στη διάσωση της χιλιετούς κληρονομιάς του Βυζαντίου, ακόμη και μετά την πτώση του, στον τομέα της αιογραφίας με τα εξαιρετικά δείγματα της ιδεαλιστικής σχολής της Κωνσταντινουπόλεως που διαφύλαξε.
- Στην προέλευση και διαμόρφωση της Κρητικής Σχολής αιογραφίας που αποτελεί το κυριότερο επίτευγμα της Κρητικής Αναγέννησης.
- Στην επαναφορά του κρητικού μοναχισμού στο πνευματικό επίπεδο, που είχε απωλέσει κατά τους χρόνους των κατακτητών και των επαναστάσεων.
- Βέβαια η υπερβολή είναι δεδομένη, εφόσον το τόσο σημαντικό αυτό μνημείο με την καθοριστική παρουσία του στο χώρο και το χρόνο είναι σήμερα γνωστό μόνο στον πολύ μικρό κόσμο «ειδικών» επιστημόνων, που και αυτοί έχουν έναποθέσει τη μελέτη του στο μέλλον.
- Η παντελής έλλειψη αναφορών του ναού στις πηγές εξαιτίας της απομακρυσμένης και δυσπρόσιτης θέσης του, καθώς και η μέχρι σήμερα αδημοσίευτη ιστορία του ή έστω η περιγραφή του, κάνουν να φαίνονται υπερβολικά, όσα ελάχιστα σε σχέση με αυτά που θα μπορούσαν να γραφούν παρατίθενται στο παρόν, όσο το δυνατόν, συμπυκνωμένο κείμενο.

Ο ιερός ενοριακός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, γνωστός ως «Παναγία του Κύριε Ελέησον», βρίσκεται στον ορεινό, άλλοτε ακμαίο, οικισμό των Καπετανιανών Μονοφατσίου, στο κεντρικότερο σημείο των Αστερουσίων Ορέων. Είναι χτισμένος σε απόσταση αναπνοής από την ανθρωπόμορφη κορυφή του Κοφίνου, που από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα και εξακολουθεί να θεωρείται ιερός τόπος.

Πρόκειται για μονόκλιτο ή μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό που διευρύνεται με μεγαλύτερο εγκάρσιο κλίτος δίκην νάρθηκα στη δυτική του πλευρά.

Η ανέγερση και αιογράφηση του τοποθετείται χρονολογικά στα έτη 1401-1402, όπως αποκαλύπτει η κτητορική επιγραφή με τον Ινδικτίωνα.

Όμως, δεν αρχίζει τότε η ιστορία του, αφού το ίδιο σημείο λειτούργησε ως λατρευτικός χώρος από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Δεν θα αναφερθούμε καθόλου στα όστρακα και λοιπά θραύσματα, που βρίσκονται διάσπαρτα στον χώρο, κυρίως βορειοδυτικά του ναού και παραπέμπουν χιλιετίες παλαιότερα. Θα αρχίσουμε να ξετυλίγουμε το νήμα της ιστορίας αυτού του ναού από την ανατολή της θρησκείας του Θεανθρώπου Αφέντη Χριστού, του οποίου η αναχώρηση και παραμονή στην έρημο, θα αποτελέσει το έναυσμα για τη δημιουργία ενός ιδιότυπου τρόπου ζωής, ο οποίος αφού πέρασε από διάφορα στάδια αναχωρητισμού και ασκητισμού κατέληξε στον κοινοβιακό μοναχισμό, όπως περίπου υφίσταται σήμερα.

Όπως είναι γνωστό, ο μοναχισμός έχει τις ρίζες του στην έρημο της Αιγύπτου. Είναι επίσης γνωστό ότι τα Αστερούσια Όρη εξαιτίας της γειτνιάσεώς τους με τον τόπο αυτό αποτέλεσαν τη γέφυρα μέσω της οποίας πέρασε στον ελλαδικό χώρο ο μοναχισμός για να διαδοθεί στη συνέχεια στον υπόλοιπο κόσμο.

Η ιερότητα του χώρου των Αστερουσίων από τα πανάρχαια χρόνια, το πέρασμα του Αποστόλου των Εθνών δύο φορές από αυτά και η μνημόνευσή τους στα ιερά μας κείμενα σε συνδυασμό με τις ιδιαιτερότητες του πολύπτυχου αναγλύφου τους, διαμόρφωσαν το ευνοϊκό κλίμα χάρη στο οποίο διείσδυσε, διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε ο μοναχισμός από τα πολύ πρώιμα χρόνια.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι αρχαιότερες μαρτυρίες που έφτασαν ως εμάς για μοναχούς εντοπίζονται στο Ιερόν Όρος της Κρήτης, όπως εύστοχα έχουν χαρακτηριστεί τα Αστερούσια. Πρόκειται για τους Οσίους Σέρβιο του Βαθμού και Κοσμά του Ερημίτη, των οποίων οι μορφές, μολονότι το πέρασμά τους από το ιστορικό προσκήνιο ενισχύεται από πηγές, εξακολουθούν να κινούνται ανάμεσα στο μύθο και την πραγματικότητα. Οι ιερές αυτές μορφές αποτελούν το αποκορύφωμα μιας μεγάλης σειράς σχετικών θρύλων και παραδόσεων και συνηγορούν στη θεωρία για την διείσδυση του μοναχισμού μέσω των Αστερουσίων Ορέων. Αποτελούν τα επώνυμα πρόσωπα της μεγάλης ακμής του μοναχισμού στα μέρη αυτά, η οποία τοποθετείται χρονικά στην πρώτη βυζαντινή περίοδο της κρητικής ιστορίας.

Ο αρχαιότερος επώνυμος μοναχός της Κρήτης (και όχι μόνο) είναι ο Όσιος Σέρβιος που έζησε τον 6ο αιώνα επί αυτοκράτορος Ηρακλείου, σύμφωνα πάντα με τον βίο του: «ήν διηγήθη τω Θεοφάνη ο Άγιος Νείλος που κατέβη ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και ελειτούργησε με τον Αρχιεπίσκοπο Κρήτης», ένα συγκλονιστικό κείμενο, που αν και δεν έχει αξιολογηθεί ιστορικά έως σήμερα, πιθανότατα αντικατοπτρίζει ιστορικά γεγονότα.

Η διήγηση, που διαδραματίζεται στη θέση του σημερινού ναού της Παναγίας των Καπετανιανών, μας οδηγεί ακόμη πιο πίσω, αφού η Ιερά Μονή του Βαθμού, που ίδρυσε εκεί ο Όσιος Σέρβιος, διαδέχτηκε αρχαιότερο λατρευτικό κτίσμα. Σύμφωνα λοιπόν με τον παραπάνω βίο, ο Όσιος Σέρβιος μετά από όραμα εντόπισε τα ερείπια του αρχαίου ναού και ανήγειρε πάνω τους το καθολικό της Ιεράς Μονής του Βαθμού, το οποίο αφιέρωσε στην Κοίμηση της Θεοτόκου και του οποίου η έως τώρα ανεξακρίβωτη θέση δεν είναι άλλη από αυτή του εξεταζόμενου εδώ ναού. Αυτό, εκτός των άλλων, συνάγεται τόσο από την περιγραφή του τόπου, τις συνήθειες των κατοίκων του, την απόστασή του από την έδρα του Αρχιεπισκόπου, όσο και από την κυριαρχούσα στο κείμενο του βίου επίκληση του «Κύριε Ελέησον» που αποτελεί τον πρώτο σπόρο της «νοεράς προσευχής», η οποία θα βλαστήσει και θα ωριμάσει αργότερα γύρω από το ναό της Καπετανιανής Παναγιάς, ονοματίζοντας το ναό, το μοναστήρι και τον οικισμό που θα δημιουργηθεί αργότερα.

Κατάλοιπο της πρώτης αυτής μοναστικής ανάπτυξης είναι η βάση παλαιοχριστιανικού περιρραντηρίου που διασώζεται έως σήμερα στην αυλή της Καπετανιανής Παναγιάς και παραπέμπει ευθέως στην εποχή του Οσίου Σερβίου. Από τον προαναφερθέντα βίο, που θα μπορούσε να αποτελεί χρονικό της ιστορίας του μοναχισμού, πληροφορούμαστε πώς επελέγη ο τόπος, πώς οικοδομήθηκε το μοναστήρι, πώς συγκεντρώθηκε η αδερφότητα, πώς διαμορφώθηκαν οι κανόνες του τυπικού του, το οποίο ίσχυσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, και πώς η πιστή τήρηση του ανέδειξε επτά μεγάλες άγιες μορφές, που υπήρξαν ο «τύπος και υπογραμμός των μοναζόντων».

Επίσης μας πληροφορεί για το δραματικό τέλος του μοναστηριού, απόρροια των αμαρτιών των τελευταίων μοναχών του, οι οποίοι έπαψαν να εφαρμόζουν το τυπικό του Οσίου Σερβίου, υπέπεσαν στο φοβερό αμάρτημα της «αρσενοκοιτίας» και γι'

αυτό εισέβαλαν οι δαίμονες, κατέστρεψαν εκ θεμελίων το μοναστηριακό συγκρότημα, κατέκοψαν τους αμαρτωλούς μοναχούς και κατέκαψαν το ναό της Παναγιάς.

Πίσω από τις διηγήσεις για τη μονή του Βαθμού και τις μορφές που σχετίζονται μ' αυτήν κρύβονται άλλα γεγονότα και πρόσωπα: λ.χ. «η δαιμονική εισβολή», η οποία τοποθετείται χρονικά στο τέλος της α' βυζαντινής περιόδου, με βάση τη διαδοχή των ηγουμένων που μας παραδίδεται από τον βίο, μπορεί να ταυτιστεί με την επιδρομή των Αράβων-Σαρακηνών, οι οποίοι την ίδια εποχή εισέβαλαν στην Κρήτη και αποβιβάστηκαν σε σημείο που δεν απέχει πολύ από τον τόπο του Βαθμού.

Όμως, ό,τι και αν κρύβεται πίσω από την διήγηση αυτή του Οσίου Νείλου προς τον Θεοφάνη, οι ερευνητές του κρητικού μοναχισμού παραπέμπουν σ' αυτήν ως την αρχαιότερη γνωστή πηγή του αντικειμένου τους. Παράλληλα αποτελεί την προϊστορία της Καπετανιανής Παναγιάς και την πρώτη μεγάλη προσφορά της προς την Χριστιανοσύνη, δηλ. τη συμβολή στη διαμόρφωση του ερημιτισμού αλλά και στην οργάνωση του κοινοβιακού μοναχισμού.

Οι ασκητές δεν έλειψαν από την περιοχή ούτε τη σκοτεινή περίοδο της Αραβοκρατίας, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, ούτε τη β' βυζαντινή περίοδο. Βεβαίως οργανωμένο μοναστηριακό συγκρότημα δεν υπήρξε τότε στη θέση τουλάχιστον που ευρίσκεται σήμερα ο ναός της Καπετανιανής Παναγιάς. Η μεγάλη ειρηνική ανάπαυλα της δεύτερης βυζαντινής περιόδου, που υπήρξε από τις μεγαλύτερες της κρητικής ιστορίας, άλλαξε τα δεδομένα, επομένως τα οργανωμένα μοναστήρια μπορούσαν να λειτουργήσουν σε λιγότερο δύσβατα και απομονωμένα μέρη. Ο τόπος των Αστερουσίων φορτισμένος από το παρελθόν με την ιερότητα, που αδρά περιγράψαμε, εξακολουθούσε να αποτελεί τόπο αναχωρητισμού και ασκήσεως για μεμονωμένα άτομα: «Τα Αγιάκια».

Για δεύτερη φορά αναπτύσσεται και ακμάζει ο μοναχισμός, και δη ο οργανωμένος, επί Ενετοκρατίας, όταν εγκαθίστανται στην περιοχή των Καπετανιανών οι περίφημοι Αντιρρητές Θεολόγοι. Αμέσως μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Ενετούς, οι Κρήτες αποκόπηκαν από την ορθόδοξη εκκλησία και παρέμειναν για αιώνες αποίμαντοι. Η φιλοπαπική προπαγάνδα απαγόρευσε την παρουσία ορθοδόξων αρχιερέων στο νησί πιστεύοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα αφομοίωνε τους Κρήτες στη σχισματική μερίδα, αλλοιώνοντας ταυτόχρονα την εθνική τους συνείδηση. Εξάλλου ο μόνος τρόπος για να σταματήσουν οι αλληπάλληλες επαναστάσεις ήταν να «φραγκέψουν» οι Ορθόδοξοι Κρήτες.

Ανάγκαζαν, λοιπόν, τον απλό κλήρο να συγχρωτίζεται με τους ρωμαιοκαθολικούς, να συμμετέχει στις τελετές τους και να μνημονεύει ακόμη και αυτό το όνομα του Πάπα. Η Ουνία άρχισε να εξαπλώνεται στο νησί και να διαβρώνει σιγά σιγά το σώμα της ακέφαλης κρητικής Εκκλησίας.

Τότε, λόγιοι ζηλωτές μοναχοί ανέλαβαν τη διάσωση της Ορθοδοξίας αντικρούοντας με θεολογικά επιχειρήματα την προπαγάνδα και τις κακοδοξίες της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, προσφέροντας πολύτιμο στήριγμα και πνευματική καθοδήγηση στον αποίμαντο λαό της Κρήτης. Η ανεκτίμητη προσφορά των «αντιρρητών θεολόγων», όπως ονομάστηκαν οι σπουδαίοι αυτοί άνδρες, υπήρξε τεράστια τόσο σε εκκλησιαστικό όσο και σε εθνικό επίπεδο.

Τα χρόνια εκείνα τα κεντρικά Αστερουσία, το τμήμα δηλαδή που καταλαμβάνει σήμερα η καπετανιανή κτηματική περιφέρεια, ήταν έρημα. Από τα τέλη της α' βυζαντινής περιόδου δεν υπάρχει μαρτυρία για οργανωμένη εγκατάσταση. Αυτή η έρημη και δυσπρόσιτη περιοχή υπήρξε ο τόπος φιλοξενίας των αντιρρητών θεολόγων και πρόσφερε ιδανικές συνθήκες για να αναπτύξουν την εκκλησιαστική και εθνική τους δράση.

Κορυφαίος όλων υπήρξε ο Ιωσήφ Φιλάργιος, ο οποίος έζησε σε απόσταση αναπνοής από την Καπετανιανή Παναγία, στο Λουσουδί και εκπροσωπούσε τον Αρχιεπίσκοπο έχοντας τον τίτλο του «Δικαίου και Διδασκάλου Κρήτης». Εκτός από αυτόν, το ίδιο διάστημα (τέλη 14ου αιώνα) εγκαταστάθηκαν στην περιοχή οι πιο γνωστοί και δυναμικοί αντιρρητές θεολόγοι, όπως ο Άνθιμος Ομολογητής, ο Γρηγόριος Καλαμαράς, ο Δημήτριος Καππαδόκης, ο Αλέξιος Απόκαυκος, ο Άγγελος Ακοτάντος, ο Ιωσήφ Βρυέννιος και οι μοναστικές συνοδικές των Αντωνίου και Ματθαίου.

Όλοι αυτοί εγκαταστάθηκαν σε μικρά αλλά καλά οργανωμένα μοναστήρια, που είχαν αναπτυχθεί σε μικρή ακτίνα γύρω από την Καπετανιανή Παναγία, την οποία ανοικοδόμησε ένας από αυτούς, ο Γρηγόριος Καλαμαράς.

Ο ναός και η Μονή της Παναγίας του «Κύριε Ελέησον», ιδρύθηκαν από τον Καλαμαρά πάνω στα ερείπια της Μονής του Βαθμού, αφού είχαν περάσει τουλάχιστον πέντε αιώνες από την εποχή της «δαιμονικής εισβολής» που ξεθεμέλιωσε το μοναστήρι του Οσίου Σερβίου. Σήμερα διασώζεται ο ναός του μοναστηριού, που εξετάζουμε εδώ. Το μοναστήρι ονομάστηκε «Παναγία του Κύριε Ελέησον» και υπήρξε το κέντρο δράσης των αντιρρητών θεολόγων, των οποίων τα ονόματα αναφέρθηκαν παραπάνω και άλλων τα ονόματα των οποίων δεν διασώθηκαν ή δεν εντοπίστηκαν ακόμη από την έρευνα.

Τέλη του 14ου και αρχές του 15ου αιώνα, τα Καπετανιανά και η Παναγία τους υπήρξαν η έδρα της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κρήτης. Ο Γρηγόριος Καλαμαράς, όπως και όλοι οι ομοϊδεάτες και σύντροφοί του, αποστρεφόταν κάθε τι που θα μπορούσε να συσχετισθεί με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Ενώ στην υπόλοιπη Κρήτη οι επιρροές από την συνύπαρξη των δυο δογμάτων ήταν έντονες σε κάθε πράξη της καθημερινής εκκλησιαστικής ζωής και τέχνης, ο Καλαμαράς πάλευε με αντίξοες συνθήκες για να διατηρηθεί στο μικρό και απομονωμένο αυτό μέρος των Αστερουσίων αλώβητο το ορθόδοξο πνεύμα έξω από κάθε δυτική επίδραση. Έτσι, όταν ανοικοδόμησε τον ιερό ναό της Καπετανιανής Παναγίας φρόντισε να έλθει ένας σπουδαίος αγιογράφος από την Κωνσταντινούπολη μόλις 52 χρόνια πριν από την άλωσή της για την εξιστόρησή του με ό,τι αυθεντικότερο παρήγαγε η ορθόδοξη βυζαντινή τέχνη.

Ο αγιογράφος από ταπεινοφροσύνη δεν υπέγραψε το έργο του. Νοταριακά έγγραφα μάς πληροφορούν ότι την ίδια εποχή ζούσαν στην Κρήτη οι Κωνσταντινουπολίτες αγιογράφοι Εμμανουήλ Ουρανός, Ανδρόνικος Συνοδινός, Άγγελος Ακοτάντος και Αλέξιος Απόκαυκος. Οι δύο τελευταίοι μάλιστα ως συνεργάτες των αντιρρητών θεολόγων φέρεται να έζησαν στα Αστερούσια Όρη. Δεν αποκλείεται ένας απ' αυτούς να είναι ο αγιογράφος της Καπετανιανής Παναγίας. Όποιος κι αν είναι, γνώριζε πολύ καλά την τέχνη του και από καλλιτεχνικής και από δογματικής απόψεως.

Στους αλλεπάλληλους εικονογραφικούς κύκλους της στρατευμένης και ουράνιας εκκλησίας, με τις δεκάδες παραστάσεις και τα εκατοντάδες πρόσωπα δεν υπάρχει τίποτε που να μη συνάδει με το πνεύμα των θεοφόρων Πατέρων της Εβδόμης Οικουμενικής Συνόδου. Ίσως, «ο Παλιός των Ημερών» στην ασίδα του Θριάμβου να αποτελεί την εξαίρεση του κανόνα. Η σπανιότητα όμως της παραστάσεώς του ξεπερνά την όποια δογματική παρατυπία.

Από καλλιτεχνικής απόψεως έχουμε ένα εντυπωσιακό σύνολο, καθώς οι καλοδιατηρημένες παραστάσεις, που έχουν αποδοθεί με τη μέθοδο των φορητών εικόνων, αποτελούν έξοχο δείγμα της «Ιδεαλιστικής σχολής της πρωτεύουσας» που αναβίωσε ελληνιστικές παραδόσεις κατά την ύστερη φάση της Παλαιολόγιας Αναγέννησης. Η αξία των τοιχογραφιών παίρνει άλλες διαστάσεις, αν αναλογιστεί

κανείς ότι αντίστοιχα μνημεία δεν έχουν διασωθεί ούτε σε αυτή την Βασιλεύουσα, που την ίδια περίοδο πάλευε με την άσχημη μοίρα της.

Ο αρχαιολόγος Εμμανουήλ Μπορμπουδάκης σχολιάζοντας σε δημοσίευσμά του την τέχνη αυτή και τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο διείσδυσε στην Κρήτη αναφέρει:

«...με την διάδοσιν και εις την Κρήτην της ιδεαλιστικής Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως, διασώζεται με την πτώσιν του Βυζαντινού κόσμου, η κληρονομιά της χιλιετούς τέχνης του και δημιουργούνται με την ολοκλήρωσιν της τεχνικής της απτικής απεικονίσεως των μορφών και την ισχυροτέραν επικράτησιν των αρχών της κλασσικής αισθητικής, αι κατάλληλοι προϋποθέσεις μιας ανθήσεως της τέχνης του Ελληνικού μεσαίωνα και όταν δεν θα υπάρχη πλέον Βυζάντιον». Και πράγματι εδώ βρίσκεται η μεγάλη προσφορά της τέχνης αυτής αφού υπό την επίδρασή της θα δημιουργηθεί τον 15ο αιώνα νέα σχολή, γνωστή πλέον σε όλους ως Κρητική που αποτελεί «την σημαντικότερα περίοδο της Ελληνικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν, με πανορθόδοξον σημασία».

Η σχολή αυτή θα προσφέρει τους κορυφαίους αγιογράφους της ύστερης Ενετοκρατίας (Ρίτζος, Κλώντζας, Μπαθάς, Πουλάκης, Παλαδάς, Δαμασκηνός, Θεοτοκόπουλος) και στην τέχνη της «ο δοκιμαζόμενος κατά την Τουρκοκρατίαν Ελληνισμός θα αναζητήσει όχι μόνον τα θρησκευτικά του σύμβολα αλλά και την εθνικήν του συνείδηση».

Παρά τη σπουδαιότητά τους οι τοιχογραφίες της Παναγίας Καπετανιανής παραμένουν έως σήμερα αδημοσίευτες.

Το περίεργο όνομα «Κύριε Ελέησον», που έφερε το μοναστήρι, διατηρήθηκε για αιώνες μετά την ερήμωσή του. Γιατί όμως ονομάστηκε έτσι; Οι δύο αυτές λέξεις αποτελούν τη βασική επίκληση της μόνης αυθεντικής προσευχής, της επιλεγόμενης «Νοεράς». Οι πρώτοι σπόροι αυτής, που εντοπίσαμε στο μοναστήρι του Βαθμού, βλάστησαν και καρποφόρησαν στο μοναστήρι «Κύριε Ελέησον», που το διαδέχτηκε. Πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από το βίο του Οσίου Γρηγορίου του Σιναΐτου, ενός από τους σημαντικότερους νηπτικούς πατέρες της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Ο Όσιος Γρηγόριος βρέθηκε στα Αστερούσια το 14ο αιώνα, όταν οι αντιρρητές θεολόγοι άρχισαν να εγκαθίστανται στην καπετανιανή περιφέρεια γύρω από το ναό της Παναγίας.

Μάλιστα ένας εξ αυτών, ο Ιωσήφ Βρυένιος συνέταξε τον ορισμό της Νοεράς Προσευχής. Οι σύγχρονοι βιογράφοι τοποθετούν την παραμονή του Οσίου Γρηγορίου στο Αγιοφάραγγο και ονομάζουν Αγιοφαραγγίτη τον διδάσκαλό του Αρσένιο. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνάγεται από το βίο. Απλώς το γνωστό από την Αγία Γραφή τοποπωνύμιο «Καλοί Λιμένες» επελέγη για να προσδιοριστεί ο παντελώς άγνωστος χώρος των Αστερουσίων και για να ταυτιστεί η πορεία του Σιναΐτη με αυτή του Εθναποστόλου.

Αφού λοιπόν ο Γρηγόριος ο Σιναΐτης διαδέχτηκε στο Ιερόν Όρος της Κρήτης τον «θεωρητικόν βίον», την «νήψιν» και την «καθαράν προσευχήν», τη μετέφερε στο Άγιον Όρος όπου και την τελειοποίησε σε τρία στάδια.

Το πρώτο στάδιο αποσκοπεί στην κάθαρση της καρδιάς, το δεύτερο στην κατάκτηση του «Ακτίστου Φωτός» και το τρίτο στην ένωση του νου και γενικότερα του ανθρώπου με το Θεό. Αποτέλεσμα της καρδιακής αυτής προσευχής ήταν το μεγάλο πανορθόδοξο πνευματικό κίνημα του Ησυχασμού, η άνθηση του ασκητισμού και η νηπτική μυστική θεολογία. Αν σήμερα υφίσταται η Αγία Πολιτεία του Άθωνα και μπορεί να πει κάτι στην ψυχή των κατοίκων και των επισκεπτών της, αυτό οφείλεται

στη νοερά προσευχή που μεταλαμπαδεύτηκε σ' αυτήν από το Ιερόν Όρος της Κρήτης.

Η κατάκτηση της Μεγαλονήσου από τους Τούρκους οδήγησε στην παρακμή του μοναστηριού του «Κύριε Ελέησον» και όλων των άλλων μονυδρίων και κτισμάτων που το περιέβαλαν. Τα κατάφυτα τότε Αστερούσια από παρθένα βλάστηση αποτελούμενη από κατσοπρίνια, αργουλίδια, κουδουμαλιές, αγριαχλαδιές και άλλα φυτά με πυκνή διάταξη, αποτέλεσαν τον τόπο, όπου κατέφυγαν οι τελευταίοι υπερασπιστές της Κρήτης. Για την εξόντωσή τους, η διοίκηση του κατακτητή, όπως αναφέρουν οι χρονικογράφοι, αποψίλωσε τα βουνά με φωτιά που έκαιγε δέκα ολόκληρα χρόνια. Εδώ πρέπει να αναζητηθεί το τέλος του μοναστηριού της Παναγίας του «Κύριε Ελέησον».

Ήδη το έτος 1671, που έγινε η πρώτη τουρκική απογραφή των κατοίκων της Κρήτης, στη θέση του μοναστηριού υπάρχει οικισμός που δημιουργήθηκε πιθανόν από το εργατικό προσωπικό, που κατέλαβε τις έρημες εγκαταστάσεις του. Ο ναός της Παναγίας από μοναστηριακός έγινε ενοριακός ναός του οικισμού. Τόσο από τον κατάλογο της παραπάνω απογραφής όσο και από άλλα έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου προκύπτει ότι το χωριό διατήρησε το όνομα «Κύριε Ελέησον». Έτσι αναφέρεται μέχρι και την ερήμωσή του που δεν άργησε.

Με έγγραφο των αρχών του 18^{ου} αιώνα, ο μουταβελής ενημερώνει τον δεφτερδάρη ότι επισκέφτηκε τον οικισμό «Κύριε Ελέησον» για να εισπράξει τους φόρους αλλά δεν τα κατάφερε, αφού βρήκε το χωριό έρημο και τους κατοίκους του διασκορπισμένους.

Έκτοτε ο οικισμός δεν μνημονεύεται, ο δε ναός της Παναγίας περιήλθε στον έρημο σήμερα οικισμό Καλάλαγκα ως εξωκκλήσι του. Τα χρόνια που ακολούθησαν θα είναι τα πιο άσχημα για τον ιερό ναό της Παναγίας, αφού τότε καταστράφηκαν ή χάθηκαν τα κειμήλια και κάθε φορητό αντικείμενο μέσα και έξω από το ναό. Ένα άνοιγμα και μια κατασκευή στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα, για την τοποθέτηση του καζανιού, μαρτυρούν ότι ο έρημος ναός χρησιμοποιήθηκε ως μιτάτο και τυροκομείο, τα δε απανθρακωμένα τμήματα των εντοιχισμένων κατά το μοναστηριακό σύστημα στασιδίων φανερώνουν ότι πυρπολήθηκε.

Η τρομακτική «ενέργεια» που εξέπεμπε και εκπέμπει ακόμη αυτός ο τόπος δεν τον άφησε για πολύ έρημο.

Μετά την αποτυχία της επανάστασης του Δασκαλογιάννη, τέλη του 18^{ου} αιώνα, εγκαταστάθηκαν εδώ μερικοί από τους διασκορπισμένους Σφακιανούς. Στην τοιχογραφία με την παράσταση του Αγίου Αντωνίου στο εγκάρσιο κλίτος, ο πρώτος εξ αυτών χάραξε: «1775 ήρθα. Σταμάτης». Αυτός ο Σταμάτης θεωρείται ο γενάρχης των σημερινών Καπετανιανών, οι δε απόγονοί του διατηρούν το επώνυμο Σταματάκης, που προήλθε από το βαπτιστικό του.

Ο οικισμός και μετά την εγκατάσταση των Σφακιανών θα εξακολουθήσει να ονομάζεται «Κύριε Ελέησον», μέχρι το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 οπότε εξαιτίας της δράσης των κατοίκων του θα ονομαστεί Καπετανιανά. Η μετονομασία αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στα έτη 1821 και 1834, αφού πρώτη φορά απαντάται ως Καπετανιανά στην αιγυπτιακή απογραφή, που διασώζει ο Πάσλεϋ και ο Μ. Χουρμούζης Βυζάντιος. Έκτοτε ο ναός θα αποκαλείται Καπετανιανή Παναγία και θα αποτελέσει τον ενοριακό, πολιούχο και κοιμητηριακό ναό του χωριού. Η αγάπη των όχι και τόσο θρησκευόμενων κατοίκων των Καπετανιανών προς την Παναγία τους θα αποδειχτεί εντυπωσιακή και υπέρμετρη. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα θα την προικίσουν με 40 εξωκκλήσια – παραρτήματα και με σημαντική κινητή και ακίνητη περιουσία.

Είναι τόσο πολλές οι διηγήσεις, οι θρύλοι, οι παραδόσεις και κυρίως τα θαύματα που συνδέονται με την Καπετανιανή Παναγία, που η πρόφαση της «λαϊκής ευσεβείας» δεν μπορεί να τα καλύψει. Από εδώ και πέρα δεν έχει αρμοδιότητα ούτε ο ιστορικός, ούτε ο λαογράφος, μόνο ένας «συναξαριστής» θα μπορούσε να μιλήσει με τη δέουσα αξιοπρέπεια.

Επιγραμματικά οι σημαντικότερες στιγμές που έζησε ο τόπος τα χρόνια που ακολούθησαν είναι οι εξής:

- Η εμφάνιση της ίδιας της Παναγίας το 1817, όταν κατατρόπωσε την αναφερόμενη από τον Sieber πανούκλα που απειλούσε το χωριό.
- Η εισβολή των τουρκοκρητικών μπουρμπάδων και η λεηλασία του ναού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.
- Ο αφορισμός όλων των «κατοίκων και των γεννημάτων τους» που αναγνώστηκε στο ναό και προκάλεσε τη ρηγμάτωσή του.
- Η ανάσταση της Οσίας Μάρθας από τους Αγίους Παρθένιο και Ευμένιο του Κουδουμά.
- Το αγίασμα που αναβλύζει κάθε χρόνο κατά την τελετή του Μεγάλου Αγιασμού.

Τέλη του 19^{ου} αιώνα η Καπετανιανή Παναγία συμβάλλει στην αναμόρφωση του κρητικού μοναχισμού, ο οποίος εξαιτίας των συνθηκών είχε αποβάλει κάθε πνευματικότητα. Εξαιτίας των κατακτητών και των επαναστάσεων των υπόδουλων τα κρητικά μοναστήρια αποτέλεσαν τα βασικότερα και τις περισσότερες φορές τα μοναδικά επαναστατικά κέντρα. Οι μοναχοί ηγούνταν του αγώνα και λάμβαναν μέρος στις μάχες, ενώ πολλές φορές συγκροτούσαν δικά τους επαναστατικά σώματα. Το μοναχικό σχήμα κατέληξε εντελώς τυπικό και αγνοούσαν τη σημασία του ακόμη και εκείνοι που το έφεραν.

Όσο βέβαια υπήρχε ο κατακτητής και διαρκούσαν οι επαναστάσεις η κατάσταση αυτή ήταν ανεκτή και αποδεκτή, αφού αποσκοπούσε στον ιερό σκοπό της απελευθέρωσης της πατρίδας. Όταν άλλαξαν τα πράγματα με την επικράτηση των Χριστιανών οι μοναχοί του τύπου αυτού δεν είχαν λόγο ύπαρξης. Οι απογυμνωμένοι από κάθε πνευματικότητα μοναχοί, εξακολουθούσαν να συμπεριφέρονται όπως τα χρόνια των επαναστάσεων και αφού είχαν εκλείψει πλέον οι εχθροί στράφηκαν εναντίον των φίλων, προκαλώντας ανεπανόρθωτες πληγές στο σώμα της εκκλησίας, αλλά κυρίως στην ψυχή τους. Τότε εμφανίστηκαν περιπλανώμενοι στην καπετανιανή γιαλιά οι Όσιοι Αυτάδελφοι Παρθένιος και Ευμένιος, οι οποίοι θα γίνουν οι αναμορφωτές του κρητικού μοναχισμού. Στους οσίους αυτούς παραχωρήθηκε ο σπηλαιώδης ναός της Παναγίας Πλακιώτισσας, που μέχρι τότε ανήκε ως εξωκκλήσι στην Καπετανιανή Παναγία. Εκεί ίδρυσαν την Ιερά Μονή Κουδουμά.

Η σχέση των δύο Αγίων με τα Καπετανιανά και την Παναγία τους υπήρξε πολύ στενή. Μάλιστα ο Όσιος Ευμένιος διετέλεσε εφημέριός της. Εξαιτίας της πνευματικής αυτής σχέσης πολλοί Καπετανιανοί θα καρούν μοναχοί και θα εγκατασταθούν γύρω από τον ναό της Παναγίας αναβιώνοντας και πάλι το μοναστήρι του Βαθμού και του «Κύριε Ελέησον».

Τόσο οι Καπετανιανοί μοναχοί, όσο και άλλοι που συγκεντρώθηκαν γύρω από τους δύο οσίους στη Μονή Κουδουμά θα διασκορπιστούν αργότερα σε όλη την Κρήτη από τον Καψά ως τα Ρούστικα συμβάλλοντας στην αναβίωση του κρητικού μοναχισμού και στο πέρασμα από τον καπετάνιο-καλόγερο στον πνευματικό μοναχό που ορίζουν οι άγιοι κανόνες.

Σήμερα που τα πάντα έχουν παρακμάσει στα Καπετανιανά ο γερασμένος με αξιοπρέπεια ναός εξακολουθεί να αποτελεί το μοναδικό φωτεινό σημάδι στην «πτώση μας που είναι βεβαία».